

НОВІ КОМПЛЕКСИ З КІНСЬКОЮ УПРЯЖЖЮ ПОЧАТКУ ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА ЗІ СЕРЕДНЬОГО ПРИДНІСТЕР'Я

Микола БАНДРІВСЬКИЙ¹ , Михайло БІЛИК

¹Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України,
вул. Винниченка, 24, 79008, м. Львів, Україна,
e-mail: bandrm@ukr.net

Уперше до наукового обігу введено попереднє повідомлення про комплекс колісничної упряжі з с. Устя на Західному Поділлі та два з подібними за призначенням, але ранішими, комплектами металевих деталей кінської упряжі зі Сокирян і Василівки на Північній Буковині. Зазначено, що унікальність знахідок з Усті полягає в тому, що всі 20 металевих предметів, пов'язаних із колісничним транспортом, на лицевій стороні вкриті фольгою з жовтого металу, чого раніше на пам'ятках такого типу не було відомо. З огляду на близькість речей з Усті до металевих елементів колісничних запрягів із Передкавказзя (вузничний комплект із псаліями типу Жаботин 524 із кургану 1 могильника Хаджох) і Середнього Придніпров'я (поховання в Ольшані й Бутенках), висловлено припущення про певну спорідненість окремих елементів тогочасної вершницької елітарної культури з центрально-східноєвропейським колом культур новочеркаського часу.

З'ясовано, що комплекс бронзових речей кінської упряжі з Василівки, до якого входило 11 предметів, – це один із небагатьох, які фіксують появу зразків звіриного стилю у такому ранньому часі та прямих паралелей до великої лунницеподібної нашивної бляхи, що має на собі рельєфно випуклу та детально модельовану голову звіра з двома настовбурченими вухами й мордочкою з виразно зазначеними очима та стуленим ротом, досі невідомих. Висловлено припущення, що овальні кільця із комплексів у Сокирянах і Василівки, виконували в колісничному запрягу приблизно ту ж функцію, що й пізніші за часом бронзові кільця з рухомими підвісами з нещодавно виявленого комплексу в Усті.

Підсумовано, що з початком періоду НаС2 на територію західної частини Середнього Придністер'я просунулося нове населення зі соціально стратифікованою структурою, зокрема вершницькою аристократією, колісним транспортом тощо, яке, мабуть, не було споріднене з місцевим підґрунтям.

Ключові слова: період раннього заліза, кінська упряж, колісничний запряг, Західне Поділля, Середнє Придністров'я.

Предмети кінської упряжі належать до тих категорій речового інвентарю, який до останнього часу рідко траплявся на заході України. І якщо на Галичині та Покутті скарби з кінською упряжжю були виявлені на берегах Дністра та його притоках (Голіградський скарб, Медина) і навіть на дні цієї ріки (комплект вузди з Мошанця)¹, то на землях, розташованих західніше, крім трубчастих тримуфтовових псалій із фаларами з Підсадок біля Львова, предметів, які б належали до кінської упряжі, не виявлено.

¹ Першовідкривачі скарбу з Мошанця уточнюють, що всі без винятку елементи упряжі були виявлені, коли з технічних причин на короткий час понизили рівень води у Дністровському водосховищі ГЕС, – саме тоді на оголошеному дні ріки вчитель місцевої школи й виявив бронзові деталі кінської упряжі [Смірнова, Войнаровський, 1994, с. 137].

Вкотре увагу до західноподільських теренів привернув нещодавно комплекс металевих елементів кінської упряжі, віднайдений біля с. Устя Борщівського р-ну Тернопільської обл. До того ж він – один із небагатьох, який майже в повному складі представлений для вивчення. Про умови відкриття цих речей відомо, що виявили їх близько 2 років тому під час земляних робіт на околиці зазначеного села. Усі речі залягали внизу другого штиха на глибині 0,4–0,45 м у нижній частині верхнього шару сучасного чорнозему. Жодних слідів поховання при них не виявлено. Крім предметів, які відносяться до кінської упряжі, у комплексі з Усті були також речі військового спорядження, опис й аналіз яких маємо намір провести в окремій праці.

Рис. 1. Загальний вигляд комплексу кінської упряжі, с. Василівка Сокирянського р-ну Чернівецької обл.

Fig. 1. General view of the complex of horse harness, Vasylivka, Sokyryany district, Chernivtsi region

До комплексу з Усті входило 20 предметів: 8 фаларів, 4 лунниці (3 з яких декоровані), 2 замкнених кільця-обойми від декору дишла, 2 кільця з рухомими ланками для припряжування зброї та 4 окремі ланки-підвіси з п-подібним у перерізі стержнем і грибоподібними головками на кінцях. Особливість усіх цих предметів – кожен на зовнішній (лицевій) поверхні плакований фольгою із жовтого металу.

Фалари з Усті, з огляду на їх морфологічні особливості, ділимо на дві групи. До першої відносимо чотири екземпляри діаметром близько 6,3 см, а до другої – такі ж за формою розміром до 4,8 см. Кожен із них має опуклий щиток без слідів декору. Із внутрішнього боку по центру – литу петлю для просилення через нього шкіряного ремня. Судячи з технологічних

особливостей виготовлення цієї групи речей, можна припустити, що вони виготовлені доволі недбало (ніби поспіхом чи нашвидкуруч), тобто майстрові не дуже залежало на тому, як вони виглядатимуть зі зворотного боку. Натомість, і на цьому треба особливо наголосити, плакування їх зовнішньої поверхні здійснене винятково майстерно: краї фольги, якою вкрита опукла частина фаларів, зі зворотнього боку акуратно загнуті й місцями дбайливо підрізані (можливо, це зроблено з метою економії дорогоцінного металу).

Рис. 2. Бронзове овальне кільце з колісничного (?) запрягу, с. Василівка Сокирянського р-ну Чернівецької обл.

Fig. 2. Bronze oval ring from the harness of the chariot (?), Vasylivka, Sokyryany district, Chernivtsi region

тасьмоподібного типу, які, очевидно, служили обоймами для декору дишла, сягають у діаметрі 7,8 см при товщині 0,3–0,4 см. Ширина тасьми, з якої виготовлено кільця, – близько 2,2 см. Із зовнішньої сторони обидва мають плитке вглиблення, плаковане такою ж фольгою, як й інші предмети з цього комплексу.

У розглядуваній збірці у двох екземплярах представлені спеціальні кріплення для припряжування кінської збруї. Вони мають вигляд бронзових кілець діаметром 5,5 см, на яких закріплено по рухомій ланці, що має вигляд п-подібного у перерізі стержня із широко розставленими кінцями з грибоподібними головками, зовнішня опукла поверхня яких також плакована фольгою вказаного металу. На головці кожної з них нанесений чотирипроменевий «солярний» знак із кружечком по центру. Загальна довжина кожної рухомої ланки-підвіса становить 7,7 см. А в розкладному вигляді загальна довжина кілець із рухомими ланками-підвісами сягає 10,9 см.

Останню групу металевих речей, пов'язаних із кінським спорядженням з комплексу в Усті, становлять чотири більш-менш однотипні ланки, кожна з яких має вигляд п-подібного в перерізі стержня завдовжки 4,5 см із широко розставленими кінцями, які зверху мають по грибоподібній головці. Довжина кожної з ланок коливається у межах 7,2–7,5 см, а діаметр головок – від 2,7 до 3,2 см. Особливо цікаво, що дві (з чотирьох) ланок на тильній стороні орнаментовані. При цьому декор у вигляді трьох розміщених у ряд кружечків із крапками по центру нанесений на, здавалось би, тильний і скритий від стороннього ока бік цих стержнів. Усі вісім опуклих грибоподібних головок на цих допоміжних ланках для припряжування покриті тонкою фольгою із жовтого металу.

Прямі аналогії металевим елементам кінської упряжі від колісничного запрягу з Усті поки що відшукати нам не вдалося. Як, зрештою, і цьому доволі рідкісному й незвичному

Лунниці з комплексу в Усті, з огляду на їхню форму, ділимо на дві групи. До першої відносимо три екземпляри розміром 6,4×3,5 см, які, зберігаючи в основі місяцеподібну форму, на лицевій стороні декоровані дископодібними (солярними?) кружками (по три на кожній лунниці) і волютоподібними закінченнями на краях вигнутої основи. Крім того, кожен такий кружечок на лунницях прикрашений трипроменевою врізною розеткою. Четверта ж має дещо іншу, класично місяцеподібну, форму розміром 5,7×2,5 см, неорнаментована й виготовлена з тонкої пластини. Всі лунниці на звороті – по великій петлі для закріплення на широкому шкіряному реміні. І, як й усі інші предмети з розглядуваного комплексу, кожна на лицевій стороні плакована жовтою фольгою зі старанно загнутими на звороті краями.

Два круглих замкнутих кільця

прийому покривати лицеві частини металевих деталей кінської упряжі фольгою із жовтого металу.

Рис. 3. Бронзова лунницеподібна нашивна бляха з рельєфно виступальною і детально модельованою головою звіра з двома настовбурченими вухами та мордочкою з виразно зазначеними очима і стуленим ротом, с. Василівка Сокирянського р-ну Чернівецької обл.

Fig. 3. Bronze lunica-shaped sewn-in plate with well pronounced and finely modeled head of an animal with two raised ears and face with clearly marked eyes and closed mouth, Vasylivka, Sokyryany district, Chernivtsi region

упряжі у скарбі новочеркаського часу, укритому в кургані 11 біля м. Кам'янка-Дніпровська [Махортних, 2005, с. 192, рис. 95, 5–6].

Загалом комплекс описаних знахідок з Усті, з огляду на східноукраїнську хронологію, укладається в межах укриття Новочеркаського скарбу. Щодо центральноєвропейської хронологічно-періодизаційної шкали, то його є підстави відносити до періоду HaC2, що відповідає кінцю середнього (постчорноліського) горизонту еталонної пам'ятки в Непоротове [за періодизацією Лариси Крушельницької, 1985].

Окрім комплексу з Усті, що на півдні Тернопільщини, останнім часом віднайдено нові збірки з кінською упряжжю початку ранньозалізної доби також і на прилеглій Північній Буковині. Мається на увазі скарб із західної околиці райцентру Сокирян (ліс із західної сторони міста у верхів'ях річечки Мокрий Раковець) та ще один подібний зі с. Василівки, виявлений на відстані близько 3 км на північ – північний схід від скарбу зі Сокирян (у напрямку до Новодністровська) й близько 18 км від епонімної пам'ятки в Непоротове, яка дала назву цілій групі «передскіфського часу» на Середньому Придністір'ї.

Натомість, близькі аналогії до спеціальних допоміжних кріплень у вигляді кільця із рухомою ланкою-підвісом вбачаємо серед вуздового комплексу із псаліями типу Жаботин 524 із кургану 1 могильника Хаджох на Передкавказзі [Вальчак, 2009, с. 252, рис. 65, 1] та серед знахідок новочеркаського часу на лівому березі Краснодарського водосховища біля Пшиш, де, крім подібних ланок із рухомими підвісами, знайшлося і кругле кільце-обойма від дишла [Эрлих, 1994, табл. 32, 5–7]. Із територіально ближчих аналогій назовемо кільця із рухомими підвісами з кургану в Ольшані Городищенського р-ну Черкаської обл. із розкопок Г. Ковпаненко 1984 р. Тут, як і в комплексі з Усті, виявлено два бронзові кільця з рухомими ланками, які автор цих розкопок відніс до реманенту упряжі колісниць [Скорий, 1999, с. 87, с. 120, рис. 14, 32, 37]. Близькі аналогії до двох замкнутих тасьмовидних кілець із комплексу в Усті вбачаємо серед предметів кінської колісничної упряжі поховання у Бутенках [Скорий, 1999, с. 129, рис. 23, 23–24]. Прямі паралелі до окремих ланок із двома грибоподібними завершеннями на кінцях бачимо і серед елементів кінської

Рис. 4. Бронзова лунницеподібна нашивна бляха із зооморфним декором (вигляд збоку), с. Василівка Сокирянського р-ну Чернівецької обл.

Fig. 4. Bronze lunica-shaped sewn-in plate with zoomorphic decoration (side view), Vasylivka, Sokyryany district, Chernivtsi region

До скарбу зі Сокирян входило: п'ять цілих кільказавиткових і низка розламаних дротяних бронзових кілець діаметром 4–5 см зчеплених у купки такими ж кільцями, одна скронева s-подібна підвіска білогрудівського типу до 7 см у довжину (відносно добре датує цей комплекс не пізніше періодів НаА2–НаВ1), бронзовий фалар з опуклим щитком і гофристими краями та два бронзові овальні кільця завдовжки до 12,5 см, кожне з яких на кінцях розламане. Ці овальні кільця зі Сокирянського скарбу, тип яких прийнято зараховувати до реманенту колісничного запрягу, представляють собою доволі ранній тип, найближчі територіальні та хронологічні паралелі якому знаємо з півтора десятка місцезнаходжень із подібними бронзовими овальними кільцями, виявленими (здебільша попарно) у Вінницькій і Хмельницькій обл., і де вони мають приблизно навіть такий же розмір – 12–13 см у довжину. Два овальних кільця з Мошанецького скарбу, подібні до сокирянських за формою, презентують дещо пізніший тип цієї деталі колісничного запрягу, час побутування якого не виходить за межі періоду НаВ3.

До другого комплексу – із Василівки – входило 11 бронзових предметів від кінської упряжі: 1 – пара стрижнеподібних трипетельчастих псаліїв довжиною 8,8 см і 9,8 см, верхні кінці яких плавно вигнуті й легко потоншені, а нижні завершуються великими півсферичними головками. Найближчі аналоги вбачаємо серед вузdechних комплектів із псаліями типу Фарс 14 [за класифікацією С. Вальчака, 2009]; 2 – чотири майже однакові круглі розподільвачі діаметром до 5 см для перехресних ременів упряжі, кожен із яких прикрашений прорізною хрестоподібною фігурою з півсферичною опуклиною в центрі; 3 – велика лунницеподібна нашивна бляха розміром 7×4,9 см із рельєфно випуклою детально модельованою головою звіра з двома настобурченими вухами і мордочкою з виразно зазначеними очима та стуленим ротом (рис. 1–6). Ця зооморфна пластична деталь перебуває в центрі вилитої разом із нею «солярного» диску з п'ятьма округлими променями-відростками. Вся нижня половина цієї нашивної бляхи оформлена у вигляді масивної місяцеподібної фігури з прокресленими на її

Рис. 5. Бронзова лунцеподібна нашивна бляха із зооморфним декором (вигляд ззаду), с. Василівка Сокирянського р-ну Чернівецької обл.

Fig. 5. Bronze lunica-shaped sewn-in plate with zoomorphic decoration (back view), Vasylivka, Sokyryany district, Chernivtsi region

Рис. 6. Бронзовий прорізний фалар з півсферичним щитком із вписаною всередину хрестоподібною фігурою, с. Василівка Сокирянського р-ну Чернівецької обл.

Fig. 6. Bronze penetrated phalera with a hemispherical bezel and a cross-shaped figure placed inside, Vasylivka, Sokyryany district, Chernivtsi region

щитку двома парами ліній зі спіралезакрученими завитками на кінцях, точний відповідник яким бачимо на чотирипелюстковій розетці-умбоні з Першого Михалківського скарбу та в орнаментатії вуздовних блях зі скарбу з Біхаругри; 4 – пара литих бронзових тонких овальних кілець довжиною 6,4 см і 6,5 см, які з одного боку щільно орнаментовані низкою насічок, розмежованих поодинокими зубоподібними виступами. Кожне з овальних кілець на одному з країв оздоблене грибоподібною головкою із плоскою шляпкою; 5 – бронзовий фалар із півсферичним щитком діаметром 4,5 см і маленька нашивна кругла бляшка діаметром 1,2 см.

Уявно відтворюючи етнокультурну карту тих часів, можемо припустити, що не пізніше початку періоду НаА на територію Північної Буковини просунулося нове населення зі соціально стратифікованою структурою, зокрема вершницькою аристократією, колісним транспортом, бронзовими плоскими черешковими типами стріл тощо, яке не було споріднене з місцевим (ранньобілогрудівським?) підґрунтям. До релікту цієї культури й відносимо скарб зі Сокирян. Нещодавно виявлений комплекс кінської упряжі з Василівки зараховуємо до пам'яток середнього горизонту Непоротова та більш-менш одночасових із ним підкурганних елітних поховань у цьому ж районі, що в абсолютних датах на теперішній час може відповідати приблизно першій половині або середині VIII ст. до Р. Х. (у другій половині цього століття в Середньому Придністер'ї відбувається поширення трипелюстчастих бронзових псаліїв, але вже з лопатеподібними завершеннями стержня. Власне, до цього часу, судячи з усього, й може відноситися вказаний комплекс упряжі з Усті на Борщівщині). Верхню ж дату ймовірного часу використання розглядуваних тут деталей упряжі з Василівки синхронізуємо зі спорудженням Лоївецького кургану біля Непоротова, тобто не пізніше останньої чверті VIII ст. до Р. Х. (тут притримуємося загальноприйнятої на сьогодні хронологічної схеми для центрально-європейських областей за Хр. Пеа (1998) і М. Траксиллом (2004), у якій період НаВ3 охоплює

відрізок часу приблизно 950/920–820 рр. до Р. Х. Крім того, дослідженнями останніх років встановлено, що круг форм періоду НаВ2 локальний, а це не дає можливості використовувати їх для міжрегіональних хронологічних побудов. Виходячи з цього, зараз більшість дослідників у своїх періодизаціях ступінь НаВ2 не використовують.

Такі скарби, як Василівський та подібний (за підбором речей) Мошанецький, засвідчують, що на початку періоду НаВ3 на Північній Буковині і прилеглій частині Середнього Придністер'я продовжувало розвиток своєї культури населення, підґрунтям якого виступали місцеві пам'ятки пізньобронзового періоду типу третьої і четвертої фаз поховань Гордіївського могильника, про що вперше заявлено у 1998 р. [Крушельницька, 1998, рис. 108, карта]. Ймовірно, що з початком періоду НаВ3 місцеву етнокультурну ситуацію на Північній Буковині та в суміжних районах могла ускладнити поява тут нових груп населення зі Східної Європи, зокрема з теренів сучасних Кубані й Закавказзя, яка, як припускаємо, й могла спричинити раптове зникнення в Х ст. до Р. Х. могильника в Гордіївці та появу на Середньому Придністер'ї нових, більш досконалих, типів озброєння, захисного обладунку, вершницької і колісничної упряжі, зрештою і невідомих тут раніше новацій у поховальному обряді.

ЛІТЕРАТУРА

- Вальчак, С. Б. (2009). *Конское снаряжение в первой трети 1-го тыс. до н.э. на Юге Восточной Европы*. Москва, 291 с.
- Крушельницька, Л. І. (1985). *Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи*. Київ, 161 с.
- Крушельницька, Л. І. (1998). *Чорноліська культура Середнього Придністров'я*. Львів, 221 с.
- Махорты, С. В. (2003). *Культурные контакты населения Северного Причерноморья и Центральной Европы в киммерийскую эпоху*. Київ, 379 с.
- Скорий, С. А. (1999). *Киммерийцы в Украинской Лесостепи*. Київ, 135 с.
- Смирнова, Г. І., Войнаровський, В. М. (1994). Мошанецький скарб бронз киммерійського типу з Середнього Подністров'я. *Археологія*, 1, 137–141.

REFERENCES

- Val'chak, S. B. (2009). *Konskoe snaryazhenie v pervoj treti 1-go ty's. do n.e'. na Yuge Vostochnoj Evropy'*. Moskva, 291 p.
- Krushelnytska, L. I. (1985). *Vzaiemozv'iazky naselennia Prykarpattia i Volyni z plemenamy Skhidnoi i Tsentralnoi Yevropy*. Kyiv, 161 p.
- Krushelnytska, L. I. (1998). *Chornoliska kultura Serednoho Prydnistrov'ia*. Lviv, 221 p.
- Maxorty`x, S. V. (2003). *Kul'turny'e kontakty` naseleniya Severnogo Prichernomor'ya i Czentral`noj Evropy` v kimmerijskuyu e`poxu*. Kyiv, 379 p.
- Skorij, S. A. (1999). *Kimmerijczy` v Ukrainskoj Lesostepi*. Kyiv, 135 p.
- Smyrnova, H. I., & Voinarovskiy, V. M. (1994). Moshanetskyi skarb bronz kimmeriiskoho typu z Serednoho Podnistrov'ia. *Arkheolohiia*, 1, 137–141.

Стаття: надійшла до редакції 14.10.2021
прийнята до друку 25.11.2021

NEW COMPLEXES WITH HORSE HARNESSES OF THE BEGINNING OF THE EARLY IRON AGE
FROM THE MIDDLE DNISTER REGION

Mykola BANDRIVSKYI¹, Mykhailo BILYK

*¹Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine,
Vynnychenko Str., 24, 79008, Lviv, Ukraine,
e-mail: bandrm@ukr.net*

For the first time, a preliminary report on the chariot harness complex from the village of Ustya in Western Podillya and two sets of metal parts of horse harness of similar purpose, but earlier, from Sokyryany and Vasylivka in Northern Bukovyna. It is noted that the uniqueness of the finds from Ustya is that all 20 metal objects related to the chariot transport are covered with yellow metal foil on the front side, which was not previously known on sites of this type. Taking into account the similarity of items from Ustya to the metal elements of chariots from the Caucasus (bridle set with psaliyas such as Jabotyn 524 from the barrow 1 of the Hajoh cemetery) and the Middle Dnipro (burials in Olshana and Butenky), it is suggested that some elements of the elite culture of this time related with the Central and Eastern European circle of cultures of Novocherkassk period.

It was found that the complex of bronze items of horse harness from Vasylivka, which included 11 artifacts, is one of the few that record the appearance of patterns of animal-style at such an early time and direct parallels to a large lunica-shaped sewn-in plate with well pronounced and finely modeled head of an animal with two raised ears and face with clearly marked eyes and closed mouth, still unknown. It has been suggested that the oval rings from the complexes of Sokyryany and Vasylivka performed approximately the same function in the chariot harness as the later bronze rings with movable suspensions from the recently discovered complex in Ustya.

It is concluded that with the beginning of the HaC2 period, a new population with a socially stratified structure, including the horse aristocracy, wheeled transport, etc., which was probably not related to the local background, moved into the western part of the Middle Dnister region.

Key words: Early Iron Age, horse harness, chariot harness, Western Podillya, Middle Dnister region.